

СУЧАСНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ГРАНД-НАРАТИВ: ПІДХОДИ, КОНЦЕПЦІЇ, РЕАЛІЗАЦІЯ

УДК 930.23:304.44

С.В.Віднянський, А.Ю.Мартинів *

НАЦІОНАЛЬНІ ІСТОРІЇ В МЕТАНАРАТИВІ ПРОЦЕСУ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ: З ЄВРОПЕЙСЬКОГО ДОСВІДУ

У контексті дискусії щодо теоретичних і методологічних підходів до написання багатотомної історії України розглядаються проблеми взаємодії гранд-наративів національних історій в умовах процесу глобалізації.

Ключові слова: Україна, національна історія, гранд-наратив, глобалізація, теоретико-методологічні проблеми історієписання.

На шпальтах «Українського історичного журналу» триває дискусія з приводу концептуальних засад написання національної історії, зокрема щодо сучасного українського гранд-наративу, до якої залучилися не лише провідні вітчизняні, а й поважні зарубіжні історики. Пропонуються класичні, неокласичні, неокласичні, посткласичні концептуальні підходи, які в ідеалі мають урахувати суперечності між значним обсягом накопичених історичних знань і традиційними способами їхньої верифікації з застосуванням методів діалектики й позитивізму, навіть із принципами толерантності (не абсолютності тверджень) і розумної актуалізації (полемічності).

Насамперед зазначимо, що в нашому розумінні метанаративом є інтелектуальний спосіб або теоретично-концептуальний підхід до дослідження соціального явища. Як правило, під метанаративом розуміється раціонально-впорядковане резюме (усуспільнення чи узагальнення) «гранд-теорій» дослідження, зокрема минулого українського народу. Національна історія ґрунтується на понятті національного інтересу, утіленого у владі, причому моральні цінності будь-якої нації ототожнюються з універсальними етичними нормами. Кидається в очі той факт, що особливістю українського історичного метанаративу є «культурний розлам» та «інтелектуальний розрив»¹. Утім, це

* Віднянський Степан Васильович – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАНУ
Мартинів Андрій Юрійович – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України

¹ Ясь О.В. Традиції великих історичних наративів у світлі культурних епох кінця XVIII–XX ст. // Український історичний журнал. – 2012. – №5. – С.38.

навіть чи його вада, адже метанаратив має зберігати плюралістичність поглядів, ідей і концепцій.

Фактично дискусія на сторінках «Українського історичного журналу» перетворилася на збирання аргументів і контраргументів на користь доведення доцільності збереження суто національного наративу. Так, наприклад, Л.О.Зашкільняк стверджує, що «будь-яка спільнота (етнічна, національна, державна) не може існувати без своєї “біографії”, яка легітимізує її існування та сучасний стан»², О.М.Майборода переконаний, що «національна історія заслуговує бути більш живою, ніж мертвою»³, К.Ю.Галушко закликає до того, що «український національний гранжевий наратив повинен писатися й видаватися, адже він потрібний і має бути корисним “історично обумовленим” українцям ХХІ ст.»⁴. Натомість С.М.Плохій вважає, що «завдання нової української історіографії полягає не в тому, щоб урізноманітнити національну парадигму, а вийти за її межі»⁵. Нижче спробуємо тезисно подати власний погляд на ці питання.

Теза 1. Насамперед, виникають сумніви, чи не зарано «виходити» за межі національної парадигми? Адже незасвоєні уроки саме національної історії дають можливість маніпулювати майбутнім нації. Минуле набуває смислу, коли на нього дивляться з майбутнього. Тому до певної міри минуле так само не прогнозоване, як і майбутнє. Філософ Х.Л.Боргес називав історика «пророком», який «прогнозує» минуле⁶. Причому трактовка фактів завжди суб'єктивна, адже залежить від методів, що їх історики використовують, та різних інтересів, котрих ці факти торкаються. Зрештою, якби математичні аксіоми стосувалися чийось інтересів, завжди були ті, хто ставив би їх під сумнів. Історичний факт – це не просто подія, що мала місце в минулому, а передусім подія минулого, яка важлива для сучасного та майбутнього. Історія може розглядатися як ейдетична феноменологія минулого⁷. У цьому сенсі історія – це спосіб самовизначення людини як соціального суб'єкта, а її власна біографія є приватним випадком історії. Максимально об'єктивний показ певної епохи можливий за умов академічного видання без купюр її документів і матеріалів. Історикам-аматорам у такому разі можна залишити задачу спростування «історичних стереотипів», підґрунтям якого слугує коло джерел, визнаних академічною наукою. А в українській історії таких стереотипів і міфів ще забагато: від тверджень про «східнослов'янську єдність» та «етнічну спорідненість українців, росіян і білорусів», «бездержавність українців» і «ворожість західної цивілізації щодо української державності та українців», до «споконвічних змагань українців за незалежність» і «багатосотлітню

² Зашкільняк Л.О. Національний метанаратив та його соціальні функції: між науковою та історичною пам'яттю [Електронний ресурс]: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Ntip/2012_5/zashkil.pdf

³ Майборода О.М. «Національна історія» заслуговує бути більш живою, ніж мертвою // Український історичний журнал. – 2013. – №1. – С.24–28.

⁴ Галушко К.Ю. У пошуку common sense: до дискусії з приводу національного гранжевого наративу // Там само. – С.22.

⁵ Плохій С.М. Якої історії потребує сучасна Україна? // Там само. – №3. – С.9.

⁶ Борхес Х.Л. Історик – пророк, предсказывающий прошлое // Литературная газета. – 1989. – 2 августа. – С.5.

⁷ Старжинская В.П., Табачков А.С. История и теория: на пути преодоления непредсказуемости прошлого // Вопросы философии. – 2010. – №1. – С.37.

боротьбу за національну державність та соборність українських земель». Від історичних, культурних і геополітичних уявлень про «споконвічну» належність України до «російського світу», одержимого власним цивілізаційним, месіанським шляхом, і «випадковість та тимчасовість української незалежності», до представлення України національною європейською державою, яка впродовж всієї своєї історії належала духовно, культурно, економічно, а в окремі періоди й політично до тієї омріяної Європи, «повернення» до якої є, чи буде, природним наслідком історичного розвитку українців. Усе це вимагає переосмислення національного метанаративу насамперед із позицій легітимачії сучасного стану й перспектив розвитку української державності та суспільства, що повинно стати інтелектуальним і громадським обов'язком історика.

Найбільш помітним елементом метанаративу є «великі» ідеології⁸. Якщо в XIX і XX ст. ними були «націоналізм», «консерватизм», «лібералізм», «соціалізм» і «комунізм», то на початку XXI ст. на слуху ідеологічні конструкти «демократизації», «модернізації», «європеїзації» й «глобалізації». Це дещо зменшує значення досліджень історичної географії, історичних демографічних характеристик розвитку певної нації, рівня її індустріалізація або деіндустріалізація, військового потенціалу, специфіки національного характеру, стану моралі нації, якості державного управління й дипломатії. Інформаційна революція та глобалізації на наших очах руйнують усталені геополітичні структури і моделі. Інтеграційні процеси провокують «ерозію» суверенітету, підкреслимо, саме сучасних національних держав. Глобалізація обмежує можливості національних держав, створюючи «світовий колгосп»⁹.

Теза 2. Звичайно, не варто оминати увагою й залежність історичного пізнання від використовуваних дослідниками мовних конструкцій, смислу термінологічних понять, понятійного апарату тлумачення джерел. Насправді недоказовою є теза постмодерністів про безмежну свободу вибору істориком способу розуміння минулого¹⁰. Об'єктивність лімітована максимою істини¹¹. Хоча «цінності є питаннями особистих преференцій», вони продовжують впливати на розвиток наративу¹². Тож не випадково, як пише професор Загребського університету М.Гросс,

«метанаративи є найбільш суттєвим елементом інтерпретації національних історій. Вони досліджують довготривалі тенденції розвитку, зводять складні історичні структури до спрощеного стрижневого образу у формі наративу, інтерпретують наявну ідеологічну інформацію у формі ясної перспективи, вибудовують міст між історичним дослідженням і сприйняттям історії

⁸ Мусихин Г.И. Идеология и история // Общественные науки и современность. – 2012. – №1. – С.140.

⁹ Sachsenmaier D. Global Perspectives on Global History: Theories and Approaches in a Connected World. – Cambridge, 2011. – P.49.

¹⁰ Гарман Дж. Грамматика историографии // Вопросы философии. – 2010. – №3. – С.44.

¹¹ Хвостова К.В. Истина и объективность в истории // Новая и новейшая история. – 2011. – №5. – С.58.

¹² Рюзен Й. Историческая объективность как составляющая вопроса о социальных ценностях // Там же. – 2012. – №4. – С.115.

суспільством, а емоційними закликами сприяють створенню або зміцненню колективної свідомості»¹³.

У російській історичній науці пропагується ідея вписування історії Росії у глобальну історію. Наприклад, І.Іонов пропонує готувати «глобальні історії Росії як проекції різних форм відносин країни і світу, країни та регіонів, глобального й локального»¹⁴. У сучасній словацькій історіографії предметом історії Словаччини є історія всіх людей, хто впродовж століть проживав і розвивався на цій території спільно з народами центральноєвропейського регіону. Причому ця історія не зводиться лише до висвітлення словацького питання, а подається у широкому контексті минулого тих держав, в яких словаки існували, з урахуванням європейського та всесвітнього компонентів¹⁵. Наприклад, у колективній праці, підготовленій співробітниками Інституту історії Словацької академії наук, «історичні долі Словаччини розглядаються у складному, суперечливому контексті й органічному зв'язку з історією сусідніх народів Центральної Європи»¹⁶. Про подібний підхід до національної історії свідчить і синтетична студія угорського історика Л.Контлера з красномовною назвою «Історія Угорщини: Тисячоліття у центрі Європи»¹⁷.

Теза 3. Доцільно розрізняти гносеологію та епістемологію історії. Перша вирішує методологічне питання, тобто те, як саме ми пізнаємо історію. Натомість друга займається проблемою, як іманентно «влаштоване» історичне знання, покликане відтворювати колективні смисли. Із часом змінюється зміст актуалізованої у суспільній пам'яті історії, котра структурує усвідомлену колективну пам'ять. Класик досліджень у цій царині – П.Нора – визначає пам'ять як «емоційне переживання, пов'язане з реальними або уявними спогадами, що допускають маніпулювання, витіснення, забування», тоді як «історія займається реконструкцією минулого на основі документів або інших слідів, залишених минулим»¹⁸.

Пізнавальні функції історії обумовлені специфікою вивчення минулого з урахуванням його конкретного змісту, розробкою теорій і методів історичних досліджень, і їх значення на сучасному етапі лише зростає.

«Зруйнування минулого чи то, скоріше, соціальних механізмів, що поєднують сучасний досвід людини з пережитим давнішими поколіннями, ось одне з найхарактерніших і наймоторошніших явищ кінця ХХ віку. Більшість молодих чоловіків і жінок на зламі сторіччя зростають у такому собі перманентному тепер, що йому бракує всякого органічного зв'язку з громадським, дер-

¹³ Гросс М. Основные тенденции развития западной историографии в последней четверти ХХ – начале ХХІ столетия // Общественные науки и современность. – 2011. – №4. – С.97.

¹⁴ Ионов И.И. Глобальная история и изучение прошлого России // Там же. – №5. – С.152.

¹⁵ Див.: Пугач Є.П. Історія Словаччини. – Х., 2013. – С.3.

¹⁶ История Словакии / Пер. со слов. и англ. – Москва, 2003. – С.4.

¹⁷ Контлер Л. История Венгрии: Тысячелетие в центре Европы / Пер. с англ. – Москва, 2002. – 656 с.

¹⁸ Филиппова Е.И. История и память в эпоху господства идентичностей (беседа с действительным членом Французской академии Пьером Нора) // Этнографическое обозрение. – 2011. – №4. – С.75.

жавним минулим тих часів, в яких їм випало жити, – зазначав Е.Гобсбаум. – Завдяки чому наприкінці другого тисячоліття більше, ніж будь-коли досі, зростає важливість праці істориків, чия справа – запам'ятовувати те, що забувають інші. Але ж саме з цієї причини вони повинні бути чимось більшим за простих хроністів, мемуаристів і компіляторів, хоч і без цієї функції історикам не обійтися»¹⁹.

Теза 4. Найбільш дискусійною є світоглядна або соціальна, виховна функція історичного пізнання. Адже дослідження минулого залежить від того, у чийх інтересах воно здійснюється, інтереси яких соціальних груп висловлюють ті чи інші історики, чи намагаються вони дослідити минуле, максимально можливо уникаючи його ідеологізації та спекулятивності? У цій справі може допомогти виваженість і представлення різних поглядів на контраверсійні історичні події.

Класик філософської герменевтики Г.-Г.Гадамер у праці 1960 р. «Істина і метод» слушно зауважив, що «насправді не історія належить нам, а ми належимо історії», відтак «упередження окремої людини в більшій мірі, ніж її судження, складають історичну дійсність її буття»²⁰. Історія – це безперервна боротьба між ідеями та інтересами. Унаслідок цього на мить перемагають інтереси, а на тривалі історичні періоди домінують певні метаідеї. Досі домінантним є історичний детермінізм як популярний гегелівський принцип історієписання. Відкритим залишається питання, чи готова історична свідомість українського суспільства до переходу від модерного до постмодерного конструювання історичної оповіді? У контексті переходу від «модерного» до «постмодерного» ґранд-нарративу спостерігається відхід від лінійних, функціоналістських, циклічних моделей історієписання до переважно семіотичних, лінгвістичних. Постмодерні моделі історієписання більше нагадують теорії, які складаються з невизначених термінів, простих аналогій та неіснуючих універсалій. Зазначені моделі репрезентації минулого дедалі частіше не визнаються однаково можливими й комплементарними одна до одної, що відповідає складності опису минулого та змінам унікальних систем цінностей. Формування нових ґранд-нарративів ускладнюється кризою пошуку нових «ідеальних цілей».

Криза кожного зі згаданих ґранд-нарративів не означає кінця їхнього історичного існування. Процес «перейменування» не минає безслідно для того змісту, який отримує нова назва. Прийняття певної символічної мови або ґранд-нарративу активно впливає на поведінку людей та на історію. Зовнішні події не позначаються на свідомості людини, доки не отримують семіотичного осмислення. Для мислення людини існує лише те, що входить до його мовлення або мови. «Чистих» історичних процесів, які являють собою працюючі дослідницькі ґранд-нарративи, немає. Саме це надає минулому цінність і переводить тексти історичної науки з царини схоластичної нудьги у світ художньої різноманітності.

¹⁹ Гобсбаум Е. Вік екстремізму: Коротка історія XX віку: 1914–1991. – К., 2001. – С.13.

²⁰ Гадамер Х.-Г. Истина и метод // Культурология. – Москва, 2007. – С.205.

Можна погодитися з твердженням О.М.Майбороди, що «розмови про єдині підходи взагалі недоречні»²¹. Зазначимо, дискусія стосовно того, «що краще» – традиційний формат національної історії або постнаціональний і постмодерний формати наднаціональних історій – узагалі не має конструктивного завершення. Водночас утопічно виглядає заклик максимально відсторонитися від ідеологій і політичних дискусій усіх типів. Це неможливо хоча б тому, що жити у суспільстві та бути вільним від нього неможливо так само, як не можна побачити власні очі без дзеркала. До речі, у вітчизняній історіографії досі не узагальнено порівняння різних «політично-концептуальних» підходів до написання історії України. Ідеться про домінантне за радянських часів «класове марксистсько-ленінське» тлумачення минувшини, провідне за часів незалежності «державницько-націоналістичне» висвітлення, або про «вестернізаторське ліберальне», так би мовити «постнаціональне», виписування історії України.

Останній за ліком, але не за значенням, напрям орієнтується на зовнішні дослідницькі гранти, але навряд чи є вільним від ідеологічного навантаження, як і перші два. Крім того, кожен із зазначених гранд-наративів перебуває в конкурентно-конфронтаційних відносинах із двома іншими. Крім того, неможливо не брати до уваги й того факту, що «в Україні історична освіта визнається складовою державної політики пам'яті»²². У цьому зв'язку безумовно важливими є глибокі дослідження укладених чужоземцями свідчень про нашу країну²³. Але треба мати на увазі, що їхнє сприйняття України та подій на цій землі переважно лише відбивають їх власні політичні уявлення. Зрештою, ієрархія оцінок певних історичних діячів також є віддзеркаленням у масовій свідомості актуальних для сучасності національних пріоритетів.

Теза 5. Навряд чи варто апіорі ідеалізувати наднаціональний підхід до написання національної історії. Нагадаємо, що Е.Сміт ставить риторичне питання: «Чи можна говорити про “загальноєвропейську історію” взагалі, яка не є просто “історією її народів”?»²⁴. Водночас угорський дослідник Ґ.Конрад в есе «Європа й національні держави» закликає, попри процес європейської інтеграції, не перебільшувати значення наднаціональних тенденцій²⁵. Фактично «національний історичний суверенітет» зберігається, і це розглядається як одна із серйозних перешкод для діяльності наднаціональних політичних владних структур.

Історія може як створити націю, так і знищити її. Тому треба обережно говорити «про українську історію як полікультурну площину у складі різних державних організмів»²⁶. Такою досі є історія недержавних народів,

²¹ Майборода О.М. «Національна історія» заслуговує бути більш живою, ніж мертвою. – С.27.

²² Чупрій Л. Історична освіта в Україні як складова державної політики пам'яті // Політичний менеджмент. – 2011. – №4. – С.18.

²³ Ададуrow В.В. Теоретичні засади та методологія вписування української історії в європейський контекст (погляд історика всесвітника) // Український історичний журнал. – 2013. – №2. – С.9.

²⁴ Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху. – К., 2009. – С.191.

²⁵ Konrad G. Europa und die Nationalstaaten. – Berlin, 2013. – S.43.

²⁶ Ададуrow В.В. Теоретичні засади та методологія вписування української історії в європейський контекст... – С.10.

наприклад курдів, поділених між різними країнами. Зрештою, чим довше один народ «керує» іншим, тим триваліший час «керуючий» розраховується з «керованим». Зокрема, більшість європейських націй пережили період розквіту імперської могутності, а у другій половині ХХ ст. пережили досвід втрати імперського статусу. В Європейському Союзі, як довела глобальна фінансова криза 2008–2013 рр., португальці й німці, австрійці та греки не готові взаємно визнавати себе рівноправними громадянами однієї політичної спільноти.

Радикальний підхід заперечує саме поняття європейського народу, який не має спільної мови, традицій, історії. Тому не може бути й спільної європейської ідентичності, хоча національна свідомість – цілком модерне утворення. Національний історичний досвід досі прорізає європейський ґрунт як «геологічні розлами»²⁷. Деконструкція національної історії потрібна для вибудовування постмодерної імперії у формі Європейського Союзу. Але не можна виключати, що об'єднання Європи, виливши похоронні дзвони за націоналізмом, піднесе його на новий рівень могутності й легітимності.

Теза 6. Готуючи концепт нової багатотомної історії України, треба чітко визначитися з читацькою аудиторією. Адже одна справа писати історію для тих, хто хоче її знати, а інша – для широкої публіки²⁸. Проте в обох випадках історичний досвід стає силою, яка формує ідентичність. Соціальна пам'ять не повинна культивувати колективне самолюбівання та ксенофобію. Позаяк національна історія дійсно не лише історія конкуренції, протистоянь і змагань різних станів, верств, конфесій, етносів, культур, націй, держав тощо, але й простір взаємодії, взаємопроникнення, взаємозбагачення цивілізацій, культур, народів. Відтак завдання історика – максимально зблизити національний метанаратив зі здобутками сучасної науки та зразками європейської історичної освіти. Європейський Союз, зокрема, намагається зберегти народам своїх держав-членів національні ідентичності й культурну специфіку. Позаяк «етноісторія притаманна більшості культурних спільнот в усі часи, натомість як наукова, безпристрасна історія – менше явище, властиве лише певним суспільствам і цивілізаціям»²⁹.

Матеріалістичне розуміння історії традиційно віддає пріоритет буттю над свідомістю. У зазначеній парадигмі історія сприймається як своєрідний природно-історичний процес зміни конкретно-історичних типів суспільства. При цьому соціальні факти головним чином пояснюються іншими соціальними фактами. Ідеалістичне бачення історії суспільного розвитку, навпаки, уважає свідомість, ідеї, визначальними для зміни буття³⁰. Більш продуктивним є підхід, який дійсно діалектично враховує взаємовпливи буття на свідомість та свідомості на буття. За доби постмодерну мова стає середовищем, котре безпосередньо не може нести істину або універсальний сенс. Місце раціональних

²⁷ Goschler C., Graf R. Europäische Zeitgeschichte seit 1945. – Berlin, 2010. – S.39.

²⁸ Heinrich H.-A., Kohl-Struck M. Geschichtspolitik und sozialwissenschaftliche Theorie. – Stuttgart, 2008. – S.16.

²⁹ Cim E. Нації та націоналізм у глобальну епоху. – С.93.

³⁰ Kistenfeger J. Historische Erkenntnis zwischen Objektivität und Perspektivität. – Frankfurt am Main, 2011. – S.88.

соціальних суб'єктів переважно займає неструктурована аномічна маса, якій, здається, не відомі традиційні соціальні цінності.

Індивідуальне знання й досвід стають соціальним явищем, коли набувають форми взаємного впливу. Історично, як форма соціальної взаємодії, монолог передує діалогу, котрий існує лише, коли є інтерес до альтернативної думки. Із «монологізмом» пов'язана певна концепція істини як одного правильного погляду на світ. При цьому стратегія аргументу полягає в тому, що опоненти мають пристати на єдину певну думку, що і є істиною. Таке уявлення про істину ставить під сумнів сучасну теорію комунікації, розроблену Н.Луманом. Збереженням альтернативи забезпечується можливість порозуміння. «Ми настільки підвищуємо непевність стосовно правильного, що зробити щось стає неможливим, – писав Н.Луман, – лише з прагматичних позицій, адже позиції все одно залишаються спростовними»³¹.

Теза 7. Звичайно, доцільно відокремити академічні дискусії від політико-ідеологічних. Але які передумови такої сепарації? Априорі можна визнати, що «історія – не біографія істини, – як слушно писав вітчизняний філософ С.Б.Кримський, – а драма, в якій раціональне невіддільне від нераціонального, свідоме від несвідомого, стихійне – від керованого, конструктивне – від деструктивного»³².

Філософський діалог не є розмовою рівних, у ньому завжди можна визнати особу, котра домінує, носія авторитету й істини. Тобто, одному з учасників діалогу належить уся повнота істини, а інший у процесі обговорення має відмовитися від свого незнання, помилок, забобон і стати на бік істини. Диспутанти самі себе заганяють у пастку вимовлених слів. Негативний вплив на культуру та якість дискусії мають відмінності в рівні знання її учасників, можливі конфліктні відносини між ними, розбіжності у статусному чи владному потенціалі. Скажімо, текст, розміщений у Мережі, перестає бути завершеною смисловою одиницею³³. Смысл суб'єктивується й стає особистим. Тому будь-який теоретичний проект у цьому сенсі завжди буде незавершеним.

Важливо відмовитися від технології «чорного опонента» як лінгвістичного інструменту риторики. Можливо, варто перевести увагу дослідників від пошуку інституційних обмежень при написанні нової історії України до пошуку умов свободи творчої дії в рамках певних дискурсивних правил гри. Адже будь-яка дія суб'єкта тягне за собою априорі непередбачувані наслідки, навіть якщо мету та засоби дії було обрано серед легітимних цілей і засобів. Усе це потребує не тільки абстрактно-теоретичного, а й конкретно-історичного пояснення.

Теза 8. Європейська інтеграція України дійсно вимагає адаптації до «загальноєвропейської» ідентичності. Але й зараз уже немає «берлінських мурів» між українською та європейською історією³⁴. Інша справа, що за оптимістично-інтеграційних сценаріїв слід пам'ятати про твердження Ю.Габермаса, який вважає, що «колективні ідентичності переважно творяться, а не знаходяться

³¹ Луман Н. Введение в системную теорию. – Москва, 2007. – С.321.

³² Кримський С.Б. Запити філософських смислів. – К., 2003. – С.94.

³³ Schmale W. Digitale Geschichtswissenschaft. – Köln, 2010. – S.43.

³⁴ Golczewski F. Deutsche und Ukrainer: 1914–1939. – Paderborn, 2010; Kappeler A. Die Ukraine: Prozesse der Nationsbildung. – Wien, 2011.

готовими. Утім, вони можуть засновувати єдність чогось гетерогенного. Також і серед громадян однієї й тієї самої спільноти кожен є для кожного іншим та має право залишатися іншим»³⁵. Досить актуально звучать роздуми Ю.Габермаса про публічне застосування історії:

«Модерна історіографія має двох адресатів: цех істориків і широку публіку. Добре історико-часове зображення має водночас відповідати критичним масштабам науки й очікуванням зацікавленої читацької публіки. Звичайно, погляд історика не має права дозволити собі керуватись інтересами цих читачів, котрі вимагають пояснити їм власне історичне місце. Щойно бачення спостерігача-аналітика зливається з перспективою, яку охоплюють учасники дискурсів самопорозуміння, історична наука дегенерує до історичної політики. Союз історизму з націоналізмом завдячує своїм виникненням цій плутанині; подібна плутанина віддзеркалюється ще сьогодні в тенденціях продовження “холодної війни” з допомогою історіографічних засобів»³⁶.

Теза 9. Яким є стан історичної свідомості українського суспільства? Незалежно від відповіді на це питання, він транслюється й на академічну історичну науку. Громадська думка «про національну історію» для свого існування потребує розвиненої системи комунікації. Наприклад, абсолютна монархія у Франції сформувала єдину систему управління, яка утворила стабільні канали комунікації. Факт появи громадської думки був зумовлений наявністю просвітницьких центрів. Громадська думка, що заступила місце релігійної віри, зберігає з нею спільні риси. Зокрема, у них однаковий механізм утворення, вони сформовані в результаті не безпосередньої взаємодії з об'єктом, а трансляції деякого знання, джерела котрого можуть бути найрізноманітнішими. Зрештою, віра це теж опінія, яку поділяють.

З одного боку, «національний мастер-нарратив вичерпав свої можливості й на рівні дидактичної та афірмативної історії», але, з іншого – «український мастер-нарратив цілком комфортно існує й самовідтворюється у сотнях дисертацій і тисячах наукових публікацій»³⁷. Національна ідентичність як імунна система допомагає встояти перед ризиками глобалізації та залишатися конкурентоспроможними. Різні ідеологічні системи, складовою яких є і «деідеологізація», слугують інструментами проектування майбутнього як здійснення цілей та ідеалів людей. Головне, аби сам собою не справдився прогноз про «суверенні держави Галичина та Донбас»³⁸.

Будь-яка «сучасність» містить різноманітні ритми. Як зазначав Ф.Бродель, «сьогодні» почалося одночасно вчора, позавчора, «колись»³⁹. Наприклад, істо-

³⁵ Габермас Ю. Постнаціональна констеляція: Політичні есе. – Л., 2010. – С.27–28.

³⁶ Там само. – С.37–38.

³⁷ Касьянов Г.В., Толочко О.П. Національні історії та сучасна історіографія: виклики й небезпеки при написанні нової історії України // Український історичний журнал. – 2012. – №6. – С.19.

³⁸ Галушко К.Ю. У пошуках common sense: до дискусії з приводу національного гранд-нарративу. – С.20.

³⁹ Бродель Ф. История и общественные науки: Историческая длительность // Философия и методология истории. – Москва, 1977. – С.128.

рія України ХХ ст. надто «емоційно гаряча» та політично інструменталізована, аби її навіть в академічній спільноті сприймали лише як об'єкт пізнання. Верхня межа новітньої історії визначається за принципом піввіку назад від поточного року. Період, який туди не ввійшов, в англomовній історіографії є предметом «поточної історії». Уникнути тиску власних політичних переконань, влади або громадського замовлення, мабуть, можна лише в гіпотетичному польоті історика на Марс.

Теза 10. Дискусія про розвиток «мистецтва заради мистецтва», зокрема й історії заради професійних істориків, вічна. Для проекту постмодерну це нормально. Але так само нормативним є плюралізм у тлумаченні минулого. Рівноправні національна й наднаціональна, або мультикультурна, історія. Неможливо перманентно всім наказувати, як та що треба думати про минуле. Хто є суб'єктом історії в умовах безперервної соціальної динаміки? Соціальні суб'єкти не завершують свого становлення. У постструктуралізмі суб'єкт фактично поглинається лінгвістичними структурами. Суб'єкт історії може розумітися не як даність, а як метод розуміння своєї ідентичності, шлях до самого себе. Але люди завжди шукали та звичайно знаходили різні замітники тотожності. Це може бути нація, релігія, клас і професійні ознаки, які слугують тому, аби дати людині відчуття тотожності. Ствердження та інституційне закріплення певного типу влади означає й домінування відповідного типу знання над іншими типами в ієрархії ідей.

Історія України залишається маркером ідентичності. У сусідній Росії задачами шкільної історичної освіти визнано концептуальний підхід «російського багатонаціонального й полікультурного суспільства». Натомість реаліями вищої історичної освіти визнаються

«методологічний та історіографічний плюралізм, активізація міждисциплінарних досліджень, розширення напрямів історичних досліджень, ідеологізація й політизація історичних досліджень, екстраполяція їхніх результатів на освітню та культурну практику»⁴⁰.

Історія завжди й проект майбутнього, сутнісна ознака європейської цивілізації, принаймні з доби античності. На завершальному етапі європейського модерну деміфологізується історія королів і переможців, зникає іманентне ототожнення народу з його монархом, а нації – з її сувереном. Перемога одних обертається поразкою інших, звідси з'являються історія переможців та історія переможених. Альтернативна щодо історії еліти «народна історія» – це історії колишньої «німої більшості». Цей дискурс розповідає не про перемоги, а про поразки, унаслідок яких українці очікують «землі обітованої» або здійснення колишніх прагнень, що справді повернуть минулі права та втрачену славу. Зрозуміло, що така альтернативна історія – це не історія безперервності, а історія розривів, зокрема форм державності. Адже ані народ, ані держава Україна не є чимось монолітним, цілим, котре розвивається за усталеними законами

⁴⁰ Вяземский Е. Е. Российская система исторического образования: 1992–2012 гг.: Становление, итоги, перспективы // Новая и новейшая история. – 2013. – №4. – С. 201.

від виникнення, розвитку, сучасного стану. Тому, мабуть, дійсно мають рацію Г.В.Касьянов і О.П.Толочко, закликаючи «відмовитися від ідеї безперервності, натомість звернути особливу увагу на моменти розривів»⁴¹. Але це не повинно означати відмови від багатопланового, об'ємного відображення національної історії як єдиного процесу, незважаючи на всі притаманні йому суперечності та розриви.

«Оптимізація» у форматі наперед заданого – це не державотворчий проєкт. Суспільний творчий проєкт – це завжди історичний проєкт. Нації – це суб'єкти процесу модернізації. Етнічний націоналізм – це гальмо на шляху проєкту модерну, а формальний націоналізм – ні, позаяк він апелює до відкритої ідентичності. К.Маркс, як відомо, стверджував, що «пролетаріат не має Батьківщини» та закликав «пролетарів усіх країн єднатися», але зараз у міру кризи системи соціального забезпечення чимало німців ставлять риторичне запитання, чому «пролетарі всіх країн» мають «єднатися» саме в добропорядній Німеччині?

Глобалізація якраз є проєктом постмодерну. Процесу глобалізації праці й капіталу не потрібні національні держави. Якою буде картина світу без них? Нація реалізує осмислений проєкт майбутнього або зникає. Зрозуміло, що у цих умовах «сучасна ліберальна держава, заснована на ідеях громадянських свобод, прав людини та мультикультуралізму все менш комфортно відчуває себе в ролі провідника національної історії»⁴². Дійсно, від доби Просвітництва ліберальний дискурс спирається на ідею універсального розуму, але постмодерн вважає істину завжди частковою, відносною, завоюваною в нерівній боротьбі переможців і переможених. Звідси існують як мінімум істина успіху й істина поразки. Яскравий приклад цього становить суспільно-політична дискусія в Україні з приводу граfi «Національність» у паспорті. Одні вважають, що ті, хто її вилучив, забрав українську душу. Альтернативна думка полягає в тому, що зазначення національності в особистих документах використовують у дискримінаційному суспільстві, але не в демократичному. У більшості країн світу громадяни ідентифікуються за країною проживання. Із грудня 2012 до лютого 2013 рр. у парламентській газеті «Голос України» тривала жвава та суперечлива дискусія з приводу поновлення в паспортах граfi «Національність». Були й показові заяви: «Усі люди живуть певними ідеологічними історіями, – вважає народний депутат України Б.Бенюк. – І поки всі ці історії для нас не стануть однаковими, до того часу не буде ніякого примирення»⁴³. Така радикальна зміна ціннісних орієнтирів руйнує соціальні структури. У XVI–XVII ст., коли Західну Європу не полишали релігійні конфлікти, соціальні заворушення у князівстві Трансильванія виникали не на національному або релігійному підґрунті, хоча тут жили валахи, мадяри, шваби, саксонці, юдеї. Тоді від культурного плюралізму вигравали в різній мірі всі народи цієї держави. Ситуація

⁴¹ Касьянов Г.В., Толочко О.П. Національні історії та сучасна історіографія: виклики й небезпеки при написанні нової історії України. – С.21.

⁴² Там само. – С.8.

⁴³ Голос України. – 2013. – 27 лютого. – С.3.

змінилася лише у другій половині XIX ст., коли ідеологія націоналізму оволоділа розумом еліт на сході Європи⁴⁴.

Теза 11. Стосовно пізнавальних обмежень національної історії. У праці «Злиденність історизму» К.Поппер закидав соціальним наукам віру у нездоланну історичну необхідність, у підпорядкованість суспільних процесів тим чи іншим соціальним законам, завдяки чому їх нібито й можливо прогнозувати. Але це не означає, що прогнозування не потрібне взагалі. Такий самий висновок можна зробити й щодо національної історії. Історична тривалість існування будь-якої нації робить для неї здатність до національної самокритики принаймні не зайвою⁴⁵. Нація історично закорінена, але нечуливість національної совісті є симптомом серйозної суспільної хвороби. Як зазначає Е.Сміт: «Націоналізм – це ідеологія історичної території, і він зосереджує енергію індивідів і груп у межах чітко означеної “вітчини”, в якій усі громадяни мисляться братами й сестрами і до якої вони, отже, “належать”»⁴⁶. У випадку з Україною виховна, пропагандистська та політична функції історії залишаються. Національна історія є своєрідним соціальним капіталом, тобто спільною власністю сучасного соціуму на досвід минулих поколінь.

За доби модерну нація жила уявленням про безперервність свого існування, мала чітку ідентичність як форму надійності життєвого устрою. Натомість час постмодерну більше не може гарантувати будь-якій нації стабільності й безсумнівності не лише ідентичності, а й повсякденного світу. Національна історія навряд чи стосується лише виконання заздалегідь окресленої мети. Смісл життя людини, як і нації, розкривається тільки після смерті. Не варто перебільшувати загрози етноцентризму й культурної ексклюзивності. Адже, навіть ворогуючи, європейські народи вчилися один в одного. В умовах становлення модерного націоналізму відбувався безперервний культурний трансфер⁴⁷.

Чи можлива повнота знання взагалі? Важко не погодитися з К.Ясперсом, який зазначав: «Позаяк в історії виявляється буття, тож істина завжди наявна в історії, але ніколи в ній не завершується, адже завжди перебуває в русі. Вичерпне оволодіння істиною означає її втрату»⁴⁸.

Випадковості окремих людських доль, переплетення історичних подій різних рівнів роблять минуле так само не прогнозованим, як і майбутнє. Спокуса «повнотою знання» вразила Фауста. Повнота знання віддаляється від тих, хто пізнає, за лінію обрію. Конструктивізм і деконструкція в умовах інтелектуального постмодерну так само модні, як два століття тому був модним позитивізм. Яким буде світ без національних кордонів? На уламках Першої світової війни мріяли про «всесвітню федерацію». В умовах глобальної кризи кожна нація рятується як може, черпаючи сили у власній, а не наднаціональній історії.

⁴⁴ Трансильванський вопрос: Венгеро-румынский территориальный спор и СССР: 1940–1946 гг.: Документы российских архивов. – Москва, 2000. – С.3.

⁴⁵ Pfeil U. Die Rückkehr der deutschen Geschichtswissenschaft in die «Ökumene der Historiker». – München, 2008.

⁴⁶ Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху. – С.215.

⁴⁷ Aust M., Schönplflug D. Vom Gegner lernen: Feindschaften und Kulturtransfers im Europa des 19. und 20. Jahrhunderts. – Frankfurt am Main, 2007.

⁴⁸ Ясперс К. Про сенс історії // Сучасна зарубіжна філософія. – К., 1996. – С.187.

Звичайно, за своєрідну референтну модель написання нової історії України можна обрати й «Кембриджську історію Скандинавії» (як пропонують Г.В.Касьянов і О.П.Толочко⁴⁹). Однак, не треба забувати, що є ще суто національні історії скандинавських народів⁵⁰. Цілком легітимні й «модернізовані» традиції писання національних історій у ширшому всесвітньо-історичному контексті. У Росії видається серія перекладних праць «Національні історії»⁵¹. Утім, більш взірцевою для підготовки нової історії України як минулого територій (земель), що їх охоплює сучасна держава та народи, котрі в ній проживають, є вже згадувана нами й багато у чому подібна до української «Історія Словаччини» – із висвітленням подій як до формування словацької нації та утворення тут держави, так і після її зникнення. Або, наприклад, «Історія Австрії», котра витримала вісім видань і перекладена з німецької на українську мову. У цій праці висвітлено період від найдавніших часів до кінця 1980-х рр., розкрито нові зміни не тільки в австрійській, а й європейській історії, причому автор не обмежується минулим суто національної державності, подаючи читачеві якнайдетальнішу картину багатогранних зв'язків між культурним та історичним розвитком Австрії⁵². Нарешті, заслуговує на увагу багатонаціональний підхід до історичного минулого України американсько-канадського історика П.Р.Магочія, який зробив спробу описати розвиток усіх народів та культур, які коли-небудь існували в Україні, розглядаючи їх як невід'ємну частину українського народу⁵³. Щоправда, для сучасної вітчизняної історіографії не менш важливий показ місця українських земель у світових, насамперед європейських, політичних, економічних і культурних процесах та участь українців в їх розвитку.

Отже, на нашу думку, потрібно враховувати, але не абсолютизувати нові світові тенденції історієписання, поступово піднімаючи на їх рівень вітчизняну. Немає нагальної потреби змінювати детермінізм національної історії наднаціональним редукціонізмом. Адже постмодерністські моделі філософствування спрямовані на розвиток дискурсу підриву влади в усій її багатогранності: деконструкції монологічності (Ж.Дерріда), гранд-наративів (Ж.-Ф.Ліотар), дисциплінарних практик (М.Фуко), монологічності словників (Р.Рорті), мовної матриці (Р.Барт).

⁴⁹ Касьянов Г.В., Толочко О.П. Національні історії та сучасна історіографія: виклики й небезпеки при написанні нової історії України. – С.14–15.

⁵⁰ Див.: Мейнандер Х. Історія Фінляндії / Пер. с швед. – Москва, 2008. – 248 с.; Мелін Я., Юханссон А., Хеденберг С. Історія Швеції / Пер. с швед. – Москва, 2002. – 400 с.; Полудан Х., Ульсиг Э., Расмуссен К., Бондеруп Г., Петерсен Э. Історія Данії. – Москва, 2007. – 608 с.; Хьяульмарссон Й. Історія Ісландії: С древнейших времён до наших дней. – Москва, 2003. – 224 с.

⁵¹ Див.: Воцелка К. Історія Австрії: культура, общество, политика. – Москва, 2007. – 498 с.; Контлер Л. Історія Венгрії: Тысячелетие в центре Европы / Пер. с англ. – Москва, 2002. – 656 с.; Линтнер В. Италия: История страны / Пер. с ит. – Москва, 2007. – 381 с.; Морган К. Історія Великобританії. – Москва, 2008. – 680 с.; Поп И.-А., Болован И. Історія Румунії / Пер. с рум. – Москва, 2005. – 680 с.; Сарайва Ж. Історія Португалії / Пер. с португ. – Москва, 2007. – 384 с.; Тымовский М., Кеневич Я., Хольцер Е. Історія Польщі / Пер. с пол. – Москва, 2004. – 544 с.; Чиркович С. Історія сербів / Пер. с сербохорв. – Москва, 2009. – 448 с.; Шульце Х. Краткая история Германии / Пер. с нем. – Москва, 2004. – 256 с.

⁵² Цолнер Е. Історія Австрії / Пер. з нім. – Л., 2001. – 712 с.

⁵³ Магочій П.-Р. Україна: Історія її земель та народів. – Ужгород, 2012. – 816 с.

Ідеологічні, пропагандистські, пізнавальні функції за національною історією, безсумнівно, залишаються. Семіотичний підхід до культури ключовим поняттям визначає інформацію. Кожна національна культура є певним «текстом» і набором кодів обробки й передачі інформації. Від уміння їх «дешифрувати» залежить ідентичність, цілісність нації. Натомість єдність національної та всесвітньої історії обумовлена різноманітністю їхніх методологічних засад дослідження й концептуальних інтерпретацій минулого.

Справа лише у співвідношенні цих функцій, навколо чого можна дискутувати безкінечно. Доцільно зберегти єдину фактологію, але пропагувати різні трактування української історії. Минуле не завжди добрий порадак для майбутнього. Ніхто не знає, який із багатьох сценаріїв, написаних сьогодні, потрібен для майбутнього. Але зрозуміло, що замість однієї офіційної дедалі частіше домінуватимуть різні історії. Головним критерієм їхнього сприйняття може бути обґрунтування персональної відповідальності істориків за дотримання етичних принципів, котрі відкидають негативні емоції, насильство, прагнення до перманентного руйнування та фанатизм, адже вони згубні як для долі окремої людини, так і суспільств, націй. Сприйняття минулого стає головною метою управління колективною пам'яттю. Передача її відбувається у вигляді продукування стереотипів. Переказування жорсткої минувшини не може допомогти подолати страх перед майбутнім. Дослідник прагне пояснити подію, трагедію, а не бути суддею, що виносить вердикт. Історик має залишати відчиненими двері для різних думок, адже робота пам'яті ніколи не завершується. Але в умовах глобалізації він уже не відіграє роль Дон Кіхота як оборонця національної пам'яті від політичного маніпулювання.

The article is devoted to tendencies of methodological problems the national history. The chapter also discusses of grand-narrative in the global history project.

Keywords: *Ukraine, national history, grand-narrative, globalization, theoretical and methodological problems the national history.*

